

АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ

ASPECTS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF ORPHANED CHILDREN

Статтю присвячено вивченню провідних аспектів соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт за умов ринкової економіки.

За методикою «Заучування 10 слів» (автор А.Р. Лурія) встановлено, що діти молодшої групи (10–12 років) мають нормальну пам'ять та виявляють зацікавленість під час виконання завдань. У дітей середньої групи (12–14 років) відстежуються ослаблення уваги, підвищена втомлюваність. Діти старшої групи (15–17 років) демонструють неуважність, нестійкість уваги, незацікавленість у виконанні.

Виявлено, що високий рівень творчої уяви спостерігається у 50% вихованців. 25% дітей мають середній прояв творчої уяви, що відображено у використанні слів у менш доречній, але в логічно допустимій комбінації. Ще 25% дітей демонструють низький прояв творчої уяви, вони формально виконували завдання або беззмістовно поєднували слова.

Визначено рівень аналітичного мислення за варіантом VI субтесту шкали Р. Амтхауера, результати якого свідчать, що: у 27% дітей дуже низька аналітичність мислення; у 20% – низьке аналітичне мислення; у 23% – середня аналітичність; у 20% – висока аналітичність мислення; у 10% – дуже високе аналітичне мислення.

За «Тест-опитувальником особистісної зрілості» (автор Ю.З. Гільбух) досліджено, що у 60% вихованців закладу особистісна зрілість на задовільному середньому рівні.

Водночас з'ясовано, що через недостатній досвід контактів із батьками та дорослими в дітей-сиріт спостерігається відставання у розвитку, втрата самостійності, відсутність інтересу, невміння диференціювати успішні та неуспішні дії. У зв'язку із цим соціально-психологічна реабілітація таких дітей має бути спрямована на більш удачу адаптацію у суспільстві в майбутньому.

Перспективою подальших наукових розвідок є дослідження праяснення надання допомоги дитині-сироті в реальному житті.

Ключові слова: діти-сироти, соціально-психологічна реабілітація, соціалізація, адапта-

ція дітей-сиріт, пам'ять, творча уява, мислення, особистісна зрілість.

The article is devoted to the study of social and psychological rehabilitation of orphaned children in a market economy.

The method of "10 words learning", by A.R. Luria, allowed to establish that children in the younger group (10-12 years) had a normal memory and showed interest in tasks fulfillment. In the middle group (12-14 years), a weakening of attention and increased fatigue were observed. Children in the senior group (15-17 years old) showed lack of focus, instability of attention, and disinterest in carrying out tasks.

It was found out that a high level of creative imagination was present in 50% of children. 25% of them showed an average level of creative imagination, which reflected in their use of words in less appropriate, but still logical combinations. And another 25% of children showed a low level of creative imagination, they fulfilled tasks formally or combined words meaninglessly.

The level of analytical thinking was defined according to the variant VI of the R. Amthauer's scale subtest. Its results showed that: 27% of children had very low analytical thinking level; 20% of children had low analytical thinking level; 23% of children had average analytical skills; 20% of children showed high analytical thinking level; 10% of children demonstrated very high analytical thinking level. The "Personal Maturity Test Questionnaire" by Yu. Z. Gilbukh allowed to establish that personal maturity was at a satisfactory average level in 60% of the pupils in the institution.

Due to scant contacts with parents and adults, orphans demonstrate developmental delays; they lack independence and interest, and show inability to differentiate between successful and unsuccessful actions. The socio-psychological rehabilitation should concentrate on their better adaptation in society in the future. Further scientific research should be intended to investigate how to help orphaned children in real life.

Key words: orphans, social and psychological rehabilitation, socialization, adaptation of orphans, memory, creative imagination, thinking, personal maturity.

УДК 364-786-058.862(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.45>

Шаумян О.Г.

к.психол.н., доцент кафедри загальної підготовки та соціальної роботи
Кропивницький інститут державного та муніципального управління

Постановка проблеми. Сьогодні соціально-психологічна реабілітація дітей-сиріт здійснюється в потоці трансформаційних процесів. Це зумовлює зміни у цій сфері та формує новий інституційний простір, уточнює правила й норми взаємодії соціальних суб'єктів. Щодо інституціоналізації реабілітаційної роботи з дітьми-сиротами й дітьми, які залишилися без батьків, постає необхідність поєднувати повноту та чітке дотримання нових законів і юридичних норм, урахувати як їх легітимність, так і відповідність соціально-економіч-

ним умовам середовища, відстежувати їх реалізацію. До того ж виникає потреба у створенні ефективної системи правового контролю, а також у здійсненні санкцій, що гарантують виконання чинних законодавчих норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі недосконалості технології соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт присвячували свої праці такі вчені, як Н. Аракелов, Л. Артюшкіна, О. Балакіреєва, С. Барсукова, Г. Бевз, О. Безпалько, С. Белічева, Дж. Боулбі, К. Брауні, В. Брутман, Л. Воли-

нець, Л. Зілковська, І. Зверева, Н. Комарова, О. Леонтєєв, М. Лісій, В. Лозова, М. Лукашевич, О. Лурія, Л. Мардахеев, В. Мухіна, І. Пеша, Л. Петровська, А. Прихожан, О. Свенцицький, О. Скворчевська, Л. Тюптя, В. Шибанова, В. Яковенко, І. Ярошенко. У педагогічній галузі проблему недосконалості технології соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт ґрунтовно вивчали Т. Білозор, Ю. Василькова, І. Іванова, О. Карпенко, О. Коваленко, А. Капська, Т. Макійчук, С. Морозова, О. Поляновська, Г. Тростанецька, Е. Чепурних.

Щороку в Україні понад мільйон дітей різного віку залишається без батьківської любові та піклування. Сьогодні сирітство та соціальне сирітство є однією з ключових проблем суспільства. Загострює цю проблему соціально-економічна ситуація в країні, котра впливає на трансформацію цінностей і норм родини. Саме труднощі в родині і конфліктні сімейні ситуації є тими чинниками, що провокують значну кількість негативних явищ.

Окрім того, зросла чисельність тривожних дітей, у яких виявлено такі компоненти характеру, як невпевненість у собі, емоційна нестабільність, дезадаптивність тощо. Діти-сироти потребують психокорекційної роботи з психологами й соціальними працівниками, яка спрямована на те, щоб подолати негативні аспекти їх соціалізації, викривлення у становленні особистості і психологічному розвитку, що виявляються у надмірній емоційності (прояв агресії, переважання негативних емоцій і психоемоційних станів, порушення спілкування, зниження регуляторних і контролюючих дій) [3; 4; 7].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд аспектів соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники виокремлюють такі проблеми сирітства:

- криза інституту сім'ї, зростання кількості розлучень, підвищення позашлюбної народжуваності, труднощі молодій сім'ї: матеріально-житлові проблеми, асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків, збільшення кількості сімей, котрі знаходяться в небезпечних життєвих обставинах;

- закриття інтернатних закладів сприяє розвитку сімейних форм виховання дітей, які залишилися без піклування батьків, однак лише незначна частина цих дітей потрапляє до невеликих дитячих установ сімейного типу;

- неузгодженість дій на регіональному рівні, помилкове розуміння стратегії та тактик окресленого процесу, що спричиняє масове порушення прав й інтересів вихованців інтернатних закладів;

- зашвидке влаштування дітей у сім'ї спричиняє несприятливі наслідки – ситуація, що призводить до суперечностей між труднощами

в наданні й оформленні необхідних для усиновлення (або патронату) документів та соціально-психологічною, мотиваційною роботою із сім'ями (особами), які прагнуть виховувати усиновлену дитину. Часто ці батьки не підготовлені до надмірних труднощів, що виникають у процесі виховання такої категорії дітей, тому вони повертають дітей-сиріт до інтернатних закладів, тощо [5, с. 79–80].

Зважаючи на викладене вище, соціально-психологічна реабілітація дітей-сиріт у країні має базуватися не лише на матеріальному забезпеченні. Вагоме значення має створення умов для набуття ними професії та опанування загального, середнього й вищого рівнів освіти. Також діти-сироти потребують участі щодо набуття вміння долати труднощі соціалізації, особистісного й професійного самовизначення, знаходження свого гідного місця в суспільстві, формування подружнього життя [3; 6].

Держава бере на себе зобов'язання щодо виховання, навчання, забезпечення дітей-сиріт найбільш необхідним. Однак до дорослого та самостійного життя в реальності вони не готові. Зокрема, це стосується збереження свого здоров'я, досвіду створення сім'ї та виховання дітей, побуту, ставлення до роботи, організації дозвілля. У дітей-сиріт не сформовано навички, які допомагають їм самостійно виходити зі складних життєвих ситуацій, вирішувати власні проблеми, відстоювати свої права.

Цьому можна навчитися, лише підвищуючи правову грамотність, користуючись психологічною, соціальною та дружньою підтримкою людей, що можуть надати компетентну допомогу, зокрема це соціальний педагог та соціальний психолог [3; 4; 7].

Ключовою компонентою соціально-психологічної діяльності є адаптація дітей-сиріт у розрізі комунікативного складника спілкування, пізнання та набуття етичної поведінки й діяльності, що не суперечить загальновищезначим людським цінностям. Діяльність соціального психолога та соціального працівника передбачає орієнтацію на індивідуальність, самобутність, надання комплексної соціальної підтримки з метою з'ясування міжособистісних й особистісних проблем.

Соціально-психологічна реабілітація має бути спрямована на конкретну дитину, на вирішення її індивідуальних проблем, котрі виникають у процесі соціалізації, на розвиток і формування моральної поведінки, моральної свідомості, моральних почуттів. Особливості здійснення соціально-психологічної діяльності визначаються з урахуванням вікової категорії дітей, їхніх соціальних, медичних та психологічних проблем [2; 6; 7].

Адаптація дітей-сиріт, професійне та особистісне самовизначення є домінуючими аспектами роботи соціального психо-

лога в умовах професійних освітніх установ. Так, соціальний психолог здійснює діяльність із надання різних видів допомоги дітям-сиротам, основними з них є соціально-психологічна, соціально-інформаційна, соціально-правова, духовно-просвітницька.

У дітей-сиріт відстежуються знижений рівень розвитку абстрактно-логічного мислення, недостатня сформованість картини світу. Характерними симптомами порушень є: психічне стомлення, виражена тривожність, стрес, внутрішня напруга, неготовність долати труднощі, відсутність потреби в досягненні успіху, підвищена агресивність, підозрілість, нестриманість [4; 6; 7].

Важливим аспектом реабілітації дітей-сиріт є гарантія держави щодо працевлаштування дітей-сиріт після повернення їх із дитячих закладів та після закінчення навчання в державних та комунальних навчальних закладах. Отже, провідними психологічними напрямками соціально-психологічної реабілітації є профілактика здорового способу життя, індивідуальна й групова робота з особистістю, виявлення домінуючих проблем спілкування.

Для поліпшення соціально-психологічної реабілітації дітей-сиріт та більш сприятливої їх соціалізації було здійснено експериментальне дослідження їхніх пізнавальних процесів для організації подальшої роботи щодо зменшення рівня тривожності та невпевненості дитини. Об'єктом дослідження є процес розвитку і формування особистісних властивостей дітей-сиріт.

Для участі в дослідженні була сформована вибірка: 43 особи (віком від 3 до 18 років), котрі є вихованцями комунального закладу «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Кіровоградської обласної ради (далі – Центр). Це всі вихованці закладу на той період.

Центр створений із метою реалізації єдиної державної і регіональної політики в Кіровоградській області щодо забезпечення тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги. Домінуючими завданнями фахівців Центру є підтримка дітей-сиріт, розуміння їхніх потреб і проблем, а також створення особливих умов для поліпшення соціалізації та адаптації, задоволення потреб і реалізації інтересів дітей. Дитина може перебувати в закладі протягом часу, необхідного для її реабілітації, але не більше ніж дев'ять місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців – денного перебування.

Експериментальне дослідження відбувалося у два етапи. Перший етап дослідження передбачав проведення методик, що досліджують

пізнавальні процеси. На другому етапі на основі отриманих результатів розроблена та застосована психокорекційна програма для дітей, котрі перебувають у реабілітаційних закладах.

Дослідження здійснювалося протягом зими 2019–2020 рр. за сприяння адміністрації закладу та за участю провідних фахівців реабілітаційного Центру. Опрацювання матеріалів відбувалося на базі кафедри загальної підготовки та соціальної роботи приватного вищого навчального закладу «Кропивницький інститут державного та муніципального управління» за участю кандидата педагогічних наук, доцента кафедри загальної підготовки та соціальної роботи Т.А. Тернавської, кандидата психологічних наук, доцента кафедри загальної підготовки та соціальної роботи О.Г. Шаумян, студенток 4-го курсу спеціальності «Соціальна робота» В. Діденко, А. Копай, В. Гальцової та С. Ткаченко. Соціально-економічний рівень життя всіх респондентів визначено як достатній.

Дослідження проводилося з метою оцінки розумової та пізнавальної діяльності дітей-сиріт, які опинилися в складних життєвих ситуаціях та виховуються у Центрі соціально-психологічної реабілітації. Під час застосування методик особливу увагу науковці звертали на те, як виконуються поставлені завдання. Реакції та поведінка дітей справили неабияке враження, у переважній більшості дітей не виникло жодного питання та нерозуміння завдань, поставлених перед ними.

Спочатку було застосовано методику «Заучування 10 слів» (автор А.Р. Лурія) [9, с. 97]. Одним з основних завдань було дослідити процеси пам'яті дітей-сиріт, а саме: запам'ятовування, відтворення та збереження пам'яті. Результати свідчать, що старші діти, які мають нормальну пам'ять, зазвичай до третього повторення відтворювали правильно до дев'яти або десяти слів. Після цього з кожним разом вони відтворювали все менше і менше слів. Низький рівень відтворення слів указує на ослаблення уваги, на стомлюваність.

Аналіз оцінки результатів дослідження свідчить, що 63,5% дітей молодшої групи (віком від 10 до 12 років), які виховуються тривалий час у Центрі, відтворили 9–10 слів, що є показником нормальної пам'яті. Підвищеної стомлюваності, неухважності, нестійкості уваги не спостерігалося. Діти із задоволенням виконували завдання, поставлене перед ними. 26,5% дітей середнього віку (від 12 до 14 років) відтворили 8–9 слів, це вказує на ослаблення уваги та підвищену втомлюваність. А 10% дітей старшої групи (віком від 15 до 17 років) відтворили від семи слів. Дослідження показало, що саме в старших дітей (віком від 15 років) спостерігається неухважність, нестійкість уваги, відсутність зацікавленості матеріалом.

Результати дослідження молодшої та середньої груп дітей демонструють, що рівень пам'яті не має істотних відхилень від норми, у них достатньо розвинута пізнавальна сфера. Спостереження виявили, що пам'ять дітей молодшого віку та старшого віку є різною. Так, діти молодшого віку були дуже зацікавлені у виконанні поставлених завдань, готові відреагувати на будь-яке прохання дорослого, робили все можливе, щоб звернути увагу дорослого на себе. Натомість діти старшої вікової категорії ставилися до поставлених перед ними завдань неухважно, виявляли грубість, агресивність. Усе це вказує на напруженість і проблемність дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації. З одного боку, вони усвідомлюють усе, що з ними трапилось, а з іншого – мають неабияке навантаження в школі.

Наступним кроком було дослідження оцінки творчої уяви [8, с. 69–71]. За допомогою творчої уваги дитина створює нові образи об'єктів, котрі ніколи не були застосовані в дійсності, а лише в уяві. Більш дотичним поняттям до уяви у цьому разі буде слово «мрія». Мрія відображається в потребах дитини, це те, чого вона хоче й прагне.

Результати дослідження оцінки речення в балах спостерігалися такі: у 50% дітей – 6 балів; у 25% дітей – 3–4 бали; у 25% дітей – 0–0,5 бали.

Результати визначення рівня творчої уяви за методикою виявили високий рівень творчої уяви у 50% вихованців. Оригінальність речень відповідає максимальній оцінці, творчість уяви у цих дітей на високому рівні. У 25% дітей спостерігається середній прояв творчої уяви; усі три слова діти використали в менш доречній, але в логічно допустимій комбінації. Також у 25% дітей спостерігається низький прояв творчості уяви; діти правильно зрозуміли завдання, але формально поєднували всі три слова або ж використовували їх зі спотвореннями чи записували речення, що представляло беззмістовне поєднання всіх трьох слів.

Підсумковий аналіз проведеного дослідження показав, що більшість дітей має логіку, оригінальність та високий прояв творчої уяви. Під час дослідження спостерігалися прояви логічного мислення. Однак деяка частина дітей ще не вміє логічно та оригінально мислити в рамках поставлених перед ними завдань. Це проявлялося у тому, що діти погано орієнтувалися за умови нестандартної постановки перед ними завдань, не вкладалися у відведений час, відтворювали мало деталей, які саме могли пояснити задум дитини. Окрім того, слід зауважити, що саме у цієї групи виявлялися відсутність інтересу, постійне переключення уваги.

На підставі викладеного вище можна зазначити, що дослідження, проведені з дітьми молодшої, середньої та старшої вікових груп, свідчать про те, що в більшості дітей інтелектуальних і розумових порушень не виявлено. Рівень інтелекту та розумових здібностей достатній.

Третьою методикою, застосованою для дослідження аналітичного мислення, є варіант VI субтесту шкали Р. Амтхауера [8, с. 55–57].

Його результати свідчать, що: у 27% дітей дуже низька аналітичність мислення (визначено 5 числових рядів); у 20% – низьке аналітичне мислення (окреслено 6–7 числових рядів); у 23% – середня аналітичність (зазначено 8–10 числових рядів); у 20% – висока аналітичність мислення (виокремлено 11–13 числових рядів); у 10% – дуже високе аналітичне мислення (відзначено 14–15 числових рядів).

Варто наголосити, що аналітичність вважається важливою характеристикою мислення, оскільки є ключовим компонентом здатності теоретизувати, відшукувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, становить основу загальних здібностей і необхідна для успішного оволодіння різноманітними видами діяльності.

Наступним кроком нашого дослідження особистості був «Тест-опитувальник особистісної зрілості» за Ю.З. Гільбухом [1, с. 168–181].

Аналіз результатів дослідження показав, що мотивація досягнень, ставлення до свого «Я», почуття громадянського обов'язку, життява установка та здатність до психологічної близькості з іншою людиною у 60% вихованців закладу на задовільному середньому рівні; у 25% – на високому рівні; у 10% – на незадовільному низькому рівні, а у 5% дітей спостерігається дуже високий рівень аспектів, що становлять особистісну зрілість.

У рамках виконання методик із дітьми-сиротами було виявлено, що у 30,6% хлопців та дівчат закладу відстежуються боязливість, нерозуміння матеріалу, нерішучість та замкнутість під час виконання завдань, які перед ними поставлені, а у 69,4% дівчат та хлопців закладу спостерігається зацікавленість, бажання обговорити, поставити запитання та якомога швидше дізнатися про кінцевий результат проходження методик.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене дослідження свідчить про те, що у дітей-сиріт, які виховуються в комунальному закладі «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Кіровоградської обласної ради, розвиток відбувається особливим чином. У них формуються риси характеру, поведінки, які у цілому можна охарактеризувати як позитивні. Через недостатній досвід контактів із батьками та дорослими у дітей-сиріт спостерігається відставання у розвитку, втрата самостійності, відсутність інтересу, невміння диференціювати успішні та неуспішні дії, які

схвалюються або не схвалюються соціумом. Психологічний та інтелектуальний розвиток таких дітей відрізняється від розвитку дітей, що виховуються у звичайних сім'ях.

Соціально-психологічна реабілітація спрямована на те, щоб діти-сироти могли в подальшому більш удамо адаптуватися в суспільстві та в міжособистісних стосунках. Окрім того, вона забезпечує поліпшення виконання й сприймання різних соціальних ролей, сприяє досягненню потрібної морально-внутрішньої й соціально-психологічної рівноваги, допомагає відстоювати себе в різних ситуаціях та життєвих обставинах. Цінним у реабілітаційному процесі в комунальному закладі є гуманізація відносин, що охоплює такі аспекти: гуманізація освітнього процесу (впливає на формування з урахуванням здоров'я дитини, цілей, мотивів, інтересів та потреб); гуманізація виховного процесу (допомагає навчитися знати права й свободу оточуючих, проявляється у самовираженні, спілкуванні тощо); гуманізація особистісного простору (плекання гармонійного внутрішнього світу дитини, доброзичливих стосунків із ровесниками, прагнення знайти гідне місце в суспільстві); гуманізація професійного простору для старшокласників (формування вміння знайти діяльність, яка відповідає покликанню, і працювати на добробут суспільства).

Перспективою подальших досліджень є всебічне вивчення кола життєво-професійних складників із метою надання допомоги дитині-сироті в реальному житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко Т.В., Зелінська Т.М. Практикум із соціальної психології. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. 300 с.
2. Вікова психологія : навчальний посібник / О.П. Сергєєнкова та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 384 с.
3. Галатир І.А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. Київ : *Вісник*, 2012. С. 10–12.
4. Дзюндзюк В.Б. Предметна сфера науки державного управління. Київ : НАДУ, 2011. 67 с.
5. Карпенко О.Г. Сімейні форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового регулювання. *Право України*. 2001. № 3. С. 79–81.
6. Коваленко О.О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен. Київ : Логос, 2006. 212 с.
7. Мордань О. Об'єктивні чинники впливу на державну політику щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків. Київ : ГНОЗІС, 2013. 234 с.
8. Практикум із загальної психології / за ред. Т.І. Пашукової ; 2-е вид., стер. Київ : Знання, КОО, 2006. 203 с.
9. Психологія дошкільного віку / под ред. Е.И. Изотовой. Москва : Юрайт, 2018. Ч. 2. 240 с.